

Rolconflict en het tweede kind

De invloed van opleidingsniveau, genderrollen en gezinsbeleid op tweede geboorteprogressie in Europa¹

Hanno van Eldik

1. Overzicht

In dit artikel wordt de transitie naar een tweede kind binnen Europa bestudeerd vanuit het perspectief van het conflict tussen werk en gezin. Bijzondere aandacht gaat uit naar de relatie tussen uitstel van eerste geboorten en de kans op een tweede kind, verschillen tussen Europese landen en verschillen tussen maatschappelijke groepen binnen Europa. Het conflict tussen de werk- en de gezinsrol wordt op zowel micro- als macroniveau bekeken en vanuit een economisch evenals sociologisch gezichtspunt. Vanuit een inleidend kader dat het begrip rolconflict introduceert, worden de twee verweven demografische tendensen *uitstel van ouderschap* en *lage vruchtbaarheid* behandeld. Naar aanleiding van een theoretische verkenning van vruchtbaarheidsgedrag worden enkele hypothesen opgesteld met betrekking tot de tweede geboortekans van vrouwen die al minstens één kind hebben. Deze worden in het empirische deel van de studie statistisch getoetst. De belangrijkste resultaten en hun mogelijke implicaties worden in de afsluitende paragrafen besproken.

2. Context en doel van het onderzoek

De verschuiving van het kostwinnersmodel in de richting van tweeverdieners en eenoudergezinnen heeft een groeiende bezorgdheid over de balans tussen werk en gezin teweeggebracht (Jacobs & Gerson 2001). Tweeverdieners mogen dan financieel wel relatief rijk zijn, ze zijn eerder arm in termen van tijd (Esping-Andersen 1999). De hieruit voortvloeiende spanning tussen werk en gezin duidt op een rolconflict waarbij de verwachtingen ten aanzien van de ouderrol – in

de praktijk meestal de moederrol – botsen met de verwachtingen ten aanzien van de werknemersrol (Van Bavel 2004). Deze onverenigbaarheid van werk en gezin vertaalde zich in het Europa van de jaren '70 in een negatief verband tussen vruchtbaarheid en arbeidsparticipatie van vrouwen op landenniveau (Ahn & Mira 2002). Het opduiken van een positieve correlatie hiertussen rond de jaren '90 betekent dat bepaalde landen binnen deze tijdspanne manieren vonden om het rolconflict af te zwakken, terwijl in andere landen werk en gezin sterk conflicterend bleven. Op individueel niveau blijft de relatie tussen arbeidsparticipatie van vrouwen en vruchtbaarheid echter negatief (Van Bavel 2004; Rindfuss e.a. 2003).

Het beschreven rolconflict ligt aan de basis van twee recente demografische tendensen, namelijk het toenemende uitstel van ouderschap en de verspreiding van lage vruchtbaarheid in Europa (Sobotka 2004). Vrouwen krijgen hun eerste kind op almaar latere leeftijd (Billari e.a. 2006). In Nederland, waar dit uitstel sterk was en vroeg de kop op stak, nam de gemiddelde moederleeftijd bij eerste geboorte tussen 1980 en 2000 toe van 25,6 tot 29,2 jaar (Beets 2004). De daling van de vruchtbaarheid anderzijds, kwam niet tot stilstand rond het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw – zoals voorspeld door de klassieke demografische transitietheorie –, maar zette zich door tot het totale vruchtbaarheidscijfer (TVC) structureel onder het vervangingsniveau kwam te liggen (Lesthaeghe & Van de Kaa 1986; Lesthaeghe & Surkyn 2004; Bongaarts 2002). Deze twee aspecten van wat als de 'tweede' demografische transitie is bestempeld zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Uitstel van ouderschap zal immers een negatief effect hebben op de uiteindelijke gezinsgrootte, tenzij alle uitgestelde geboorten op latere leeftijd worden ingehaald. Wanneer dit niet het geval is en uitstel wel degelijk tot afstel leidt – of met andere woorden de 'recuperatie' niet volledig is –, spreken we van een *uitsteleffect* (Kohler e.a. 2002).

De mate van recuperatie van uitgestelde geboorten zal cruciaal zijn voor de toekomstige cohortenvruchtbaarheidscijfers (Lesthaeghe & Willems 1999). Synthetische maten zoals het TVC worden immers zowel door de *timing van* als het *aantal* geboorten beïnvloed. Of de uiteindelijke cohortencijfers zo laag uitvallen als het huidige TVC doet vermoeden, hangt in grote mate af van het 'inhalen' van het uitstel dat momenteel de periodecijfers drukt (Bongaarts 2002; Sobotka 2004a). Bovendien zal het zwaartepunt voor toekomstige vruchtbaarheidsverschillen binnen Europa voornamelijk bij het tweede kind liggen. Aangezien kinderloosheid niet de belangrijkste oorzaak van lage vruchtbaarheid is, speelt het tweede kind een beslissende rol in de kloof tussen landen waar het vruchtbaarheidscijfer rond het vervangingsniveau ligt en landen met lage tot zeer lage vruchtbaarheid van minder dan 1,5 of 1,3 kinderen per vrouw. Deze lage waarden worden momenteel voornamelijk in Zuid- en Oost-Europa waargenomen (Kohler e.a. 2002).

Terwijl uitstel van eerste geboorten reeds veel wetenschappelijke aandacht heeft gekregen, is er echter nog maar weinig bekend over tweede geboorten en de recuperatie hiervan (Lesthaeghe 2001). Nochtans bestaat er een aantal theoretische pistes die een mogelijke verklaring kunnen bieden. We zullen veronderstellen dat het rolconflict op verschillende niveaus de geboorteprogessie na het eerste kind en het effect van uitstel van ouderschap hierop beïnvloedt. Achtereenvolgens zal deze invloed van het rolconflict vanuit micro-economisch, gender- en Europees vergelijkend perspectief worden bestudeerd. Een aantal studies heeft recent gekeken naar de manier waarop tweede geboortekansen worden beïnvloed door het uitstel van ouderschap. Dit is interessant, aangezien verschillen in deze uitsteleffecten worden verondersteld aan de basis te liggen van vruchtbaarheidsverschillen in Europa (Kohler e.a. 2002). Voor West-Duitsland en Groot-Brittannië werd een significant negatief verband vastgesteld: hoe hoger de leeftijd waarop het eerste kind werd gekregen, des te kleiner de kans voor de vrouw om uiteindelijk meerdere kinderen te baren (Kreyenfeld & Zabel 2007). Ons onderzoek combineert een dergelijke analyse van data op individueel niveau met een bredere comparatieve insteek, die toelaat de invloed van verschillende nationale contexten in kaart te brengen. De volgende paragrafen gaan dieper in op de samenhang tussen vruchtbaarheid en achtereenvolgens het individuele opleidingsniveau, de genderrollen binnen het gezin en het gezinsbeleid op macroniveau.

3. Theoretisch kader: verklaringen voor vruchtbaarheidsgedrag

3.1 Economische modellen

De economische analyse van vruchtbaarheid steunt op een *rational choice* perspectief, waarin de nadruk wordt gelegd op de 'rationele economische actie' van door zelfbelang gedreven individuen voor het verklaren van gedrag (Scott 2000). Uitgaande van een dergelijk nutsmaximaliserend individu, kan de 'vraag naar kinderen' worden voorgesteld als een rationele economische afweging: de verhouding tussen het inkomen en de relatieve kost van kinderen. Een toename in het inkomen stelt het individu beter in staat de directe kosten van kinderen te dekken en zal de verwachte vraag naar kinderen verhogen. Dit mechanisme wordt het *inkomenseffect* genoemd. Veranderingen in de relatieve kost van kinderen worden veroorzaakt door veranderingen in de 'waarde van tijd' van individuen. Een groter salarispotentieel verhoogt de *opportuniteitskosten* van kinderen, de inkomsten die iemand misloopt wanneer hij of zij de arbeidsmarkt (tijdelijk) verlaat ten gevolge van de geboorte van een kind. Een dergelijk *prijseffect* verlaagt dus de verwachte vraag naar kinderen (Becker 1981).

De belangrijkste verklaringsfactor binnen deze economische vruchtbaarheidsmodellen is het opleidingsniveau van de vrouw (Lesthaeghe & Willems 1999). Hoger opgeleide vrouwen worden verondersteld het meeste *human capital* en daarmee het grootste salarispotentieel te hebben opgebouwd. Hoe hoger het verwachte inkomen uit arbeid, des te groter het potentiële loon dat wordt misgelopen bij een uitrede uit de arbeidsmarkt en dus des te hoger de opportuïteitskosten van kinderen (Rindfuss e.a. 2003). Het rolconflict of de *trade-off* tussen betaalde arbeid en kinderen leidt bij hoogopgeleide vrouwen tot de hoogste opportuïteitskosten van kinderen en dus worden zij verwacht de laagste geboortekansen te hebben (Liefbroer & Corijn 1999). Op het niveau van de maatschappij wordt dit weerspiegeld in het uit- en afstellen van geboorten ten gevolge van grotere investeringen in *human capital*, als reactie op een groeiende afhankelijkheid van de arbeidsmarkt en het onderwijs (McDonald 2006). Op individueel niveau wordt er door verschillende onderzoekers echter een paradoxale vaststelling gedaan: in verschillende landen wordt een positief verband tussen het opleidingsniveau van de vrouw en haar geboortekansen op hogere pariteit gevonden (Kravdal 2007; Gerster e.a. 2007; Kreyenfeld & Zabel 2007).

In de meeste studies wordt echter geen rekening gehouden met het opleidingsniveau van de mannelijke partner. Nochtans is dit een belangrijke factor, aangezien het neoklassieke economische model gestoeld is op een geslachtsspecifieke arbeidsverdeling binnen het gezin. De twee mechanismen die opleidingsniveau aan gezinsgedrag linken, het prijseffect en het inkomenseffect, spelen mogelijk een verschillende rol bij mannen en vrouwen. Omdat de man zich vanwege een verondersteld comparatief voordeel specialiseert in beroepsarbeid, impliceert een hoger opleidingsniveau voor hem vooral meer inkomen om kinderen te kunnen onderhouden; dus een inkomenseffect. Aangezien de vrouw volgens het model de gezinstaken op zich neemt, impliceert een hoger opleidingsniveau voor haar vooral hogere opportuïteitskosten van kinderen; dus een prijseffect (Becker 1981; Liefbroer & Corijn 1999). Het veronderstelde rolconflict bij vrouwen en de afwezigheid ervan bij mannen zorgt dus voor een verschillende relatie tussen opleidingsniveau en geboortekansen voor mannen en vrouwen. Wanneer de opleidingsniveaus van partners sterk met elkaar correleren – zogenaamde ‘opleidingshomogamie’ –, zou een waargenomen positief effect van het opleidingsniveau van de vrouw te wijten kunnen zijn aan een inkomenseffect van het opleidingsniveau van haar partner (Köppen 2006; Kreyenfeld & Zabel 2007).

3.2 Genderrollen

Binnen het *rational choice* kader van het economische model wordt de geslachtsspecifieke verdeling van taken binnen het gezin niet in vraag gesteld. Het mechanisme van ‘comparatief voordeel’ leidt tot een specialisatie van mannen en vrouwen in verschillende domeinen. Het kostwinnersmodel uit het midden van

de vorige eeuw, dat hiervan de afspiegeling vormt, is echter onder druk komen te staan door toegenomen echtscheiding en groeiende carrièreperspectieven voor vrouwen (Rindfuss e.a. 2003). De veelbeschreven stijging van de vrouwelijke arbeidsparticipatie in verband met uitstel en daling van de vruchtbaarheid is niet gepaard gegaan met belangrijke verschuivingen in de verdeling van gezinstaken. Deze verdeling is nog steeds zeer ongelijk, waarbij vrouwen bijna dubbel zoveel tijd aan huishoudtaken besteden als mannen (Van der Lippe e.a. 2003; Glorieux e.a. 2006; Torr & Short 2004). Hoewel de rolverwachtingen van vrouwen dus zijn opgeschoven in de richting van die van mannen, is in de tegenovergestelde richting nog weinig beweging zichtbaar (Joshi 1998).

Deze twee facetten van gendergelijkheid worden door McDonald (2000) gevat in het verschil tussen gendergelijkheid in *individu-georiënteerde* instellingen en gendergelijkheid in *gezinsgeoriënteerde* instellingen. Hij stelt dat vrouwen tijdens de twintigste eeuw geleidelijk rechten hebben verworven in individu-georiënteerde instellingen, zoals een gestegen onderwijs- en arbeidsparticipatie. De progressie richting gendergelijkheid binnen het gezin heeft daarentegen in deze periode een minder hoge vlucht genomen en is dienen gevolge ‘achterop geraakt’. Het is precies deze combinatie van een hoge gendergelijkheid van vrouwen als individuen en een beperkte gendergelijkheid in hun rol als vrouw of moeder die volgens McDonald (2000) verantwoordelijk is voor de opkomst van lage vruchtbaarheid. Hij suggereert dat in de huidige context van grote gendergelijkheid in individu-georiënteerde instellingen, een toename van de gendergelijkheid binnen het gezin de vruchtbaarheid zal doen stijgen. De overgang van lage naar hoge gendergelijkheid zou dus enkel halverwege zijn.

Verschillen in rolconflict veroorzaakt door de organisatie van het huishouden hebben verrassend weinig wetenschappelijke aandacht gekregen (Torr & Short 2004). Twee recente studies bestuderen echter de relatie tussen genderverhoudingen binnen het gezin en tweede geboorten. Hieruit komt naar voren dat het opnemen van ouderschapsverlof door vaders en het meer evenredig verdelen van huishoud- en zorgtaken een positief effect kan hebben op de tweede geboortekansen van vrouwen (Oláh 2003). Het verband tussen de huishoudparticipatie van de man en vruchtbaarheid lijkt echter niet lineair te zijn, maar U-vormig. Zowel de modernere koppels, die huishoudtaken evenredig verdelen, als de traditionelere stellen, waar de vrouw het leeuwendeel aan gezinstaken op zich neemt, hebben een grotere kans op een tweede kind. Het zijn de ‘transitionele’ koppels die het sterkst worstelen met de balans tussen werk en gezin en hierop reageren met het uit- en afstellen van het tweede kind (Torr & Short 2004). Ook genderrolattitudes spelen hierin mogelijk een rol. Het vinden van stabiele verbanden is echter lastig, aangezien genderrolopvattingen zich niet gemakkelijk in een analytisch model laten vatten en kunnen veranderen – namelijk conservatiever worden – naar aanleiding van een (tweede) geboorte. Ze zijn verweven met de rolverdeling in het gezin, maar bieden niettemin interessante onderzoeksge-

gevens voor het bestuderen van genderrollen en hun impact op geboortekansen (Jansen & Liefbroer 2006; Beets 2004; Torr & Short 2004).

3.3 Nationale contexten

De aanzienlijke toename in de arbeidsparticipatie van vrouwen noodzaakt een andere kijk op de geslachtsspecifieke taakverdeling in de huidige maatschappij. De hogere opportuniteitskosten van kinderen waarmee hoogopgeleide vrouwen worden geconfronteerd kunnen worden overschaduwd door een inkomenseffect, aangezien zij dankzij hun hogere loon beter in staat zijn kinderopvang te bekostigen en zo hun loopbaan voort te zetten (Kreyenfeld & Zabel 2007). In bepaalde settings kunnen de standaard assumpties van het klassieke economische model hierdoor niet zonder meer worden aangenomen (Kravdal 2007). Dit benadrukt het belang van de nationale context. Liefbroer & Corijn (1999) spreken van *culturele* en *structurele* onverenigbaarheid van werk en gezin op het niveau van de maatschappij. Het culturele aspect verwijst naar de macrocomponent van de genderrolopvattingen die in de voorgaande paragrafen werden besproken. Structurele onverenigbaarheid duidt op de 'objectieve' mogelijkheden en beperkingen voor het combineren van arbeid en gezin.

De analyse van vruchtbaarheid in vergelijkend perspectief dient rekening te houden met verschillende welvaartstaten en de manier waarop deze demografisch gedrag beïnvloeden (Billari 2005). Verschillende pogingen zijn ondernomen om welvaartstaten te classificeren, waarvan Esping-Andersens (1990) typologie ongetwijfeld de meest invloedrijke is (Cousins 2005). De gezinskant van zijn clustering van liberale, conservatieve en sociaaldemocratische regimes wordt vooral bij de herziening ervan uitgewerkt, door de introductie van de term *de-familiazation*. Dit verwijst naar de mate waarin gezinnen worden ontlast met betrekking tot zorgtaken, door de overheid ofwel door de markt. Familialistische regimes² leggen de verantwoordelijkheid voor zorgtaken primair bij het gezin zelf en worden gekenmerkt door passief, onderontwikkeld gezinsbeleid. De niet-familialistische regimes zijn er daarentegen op gericht de zorgtaken van gezinnen te verlichten. Empirisch onderzoek suggereert dat zowel in landen waar de markt gezinnen zorgtaken onttrekt als in landen waar de overheid dit doet – respectievelijk liberale en sociaaldemocratische regimes – individuen worden gecompenseerd voor het krijgen van kinderen. Dit stimuleert de vruchtbaarheid, voornamelijk door een sterkere recuperatie van uitgestelde geboorten (Sánchez-Barricarte & Fernández-Carro 2007).

De mate van onverenigbaarheid tussen werk en gezin varieert dus naar gelang van de institutionele context (Rindfuss e.a. 2003). Waar arbeid en gezin moeilijk vallen te combineren, zijn de opportuniteitskosten van kinderen hoog. Verschillen tussen landen met betrekking tot deze onverenigbaarheid hebben implicaties

voor de causale effecten van uitgesteld ouderschap op de vruchtbaarheidscijfers. De grootte van het uitsteleffect hangt voornamelijk af van de mate waarin werk en gezin te combineren zijn. Concreet wordt de manier waarop late vruchtbaarheid wordt geaccomodeerd vooral bepaald door kinderopvang, parttime werk en financiële prikkels (Kohler e.a. 2002). Deze factoren zouden een vruchtbaarheidsstimulerende werking hebben, aangezien de individuele vruchtbaarheidspreferenties in Europa hoger liggen dan de effectief gerealiseerde vruchtbaarheid. Een gezinsvriendelijkere institutionele setting zou deze kloof tussen gewenst en gerealiseerd kindertal moeten kunnen dichten (Gauthier 2007; McDonald 2006).

Goede kinderopvang is een van de belangrijkste aspecten van een oplossing voor het rolconflict en combinatieprobleem (Hank e.a. 2003; Rindfuss e.a. 2003). De relevantie van kinderopvang voor het krijgen van kinderen werd in verschillende landen bevestigd. Kinderopvangvoorziening lijkt tweede geboortekansen te kunnen stimuleren, terwijl gebrek eraan het voor moeders lastig maakt te participeren op de arbeidsmarkt (Oláh 2003; Del Boca 2002). In plaats van het uitbesteden van kinderverzorging, kan ervoor worden gezorgd dat op elk moment enkel één van de ouders aan het werk is (Rindfuss e.a. 2003). In Nederland is deeltijdwerk een populaire optie voor vrouwen nadat ze een eerste kind hebben gebaard en wordt het als de efficiëntste oplossing voor het combinatieprobleem gezien (Beets 2004). In landen als Italië bemoedigt een inflexibele arbeidsmarkt het opnemen van deeltijdwerk, hoewel data suggereren dat hier wel degelijk interesse voor is (Del Boca 2002). Ten slotte kunnen financiële *incentives* het vruchtbaarheidsgedrag van individuen beïnvloeden. In Frankrijk worden de *allocations familiales* vanaf het tweede kind toegekend en werken dus expliciet als een stimulans voor tweede geboorten (Köppen 2006). Het Duitse belastingstelsel anderzijds, geeft grote financiële voordelen aan koppels met zeer ongelijke inkomensniveaus. Hierdoor wordt de arbeidsparticipatie van vrouwen ontmoedigd en het traditionele kostwinnersmodel ondersteund (Kreyenfeld & Zabel 2007; Köppen 2006).

4. Data en methoden

4.1 Onderzoekshypothesen

Op basis van voorgaande beschouwing kan een aantal hypothesen worden opgesteld voor de tweede geboortekansen van vrouwen, gegeven dat zij reeds een eerste kind hebben. Zoals in eerder onderzoek verwachten we een positief verband tussen het opleidingsniveau van de vrouw en haar tweede geboortekans te vinden. Dit positieve effect veronderstellen we echter te kunnen verklaren door het opleidingsniveau van de partner. Bovendien verwachten we een kleiner uitsteleffect voor hoogopgeleide vrouwen, wat wederom door het opleidingsniveau

van de partner wordt verklaard. Moderne genderrolattitudes worden verwacht samen te gaan met hogere tweede geboortekansen en kleinere uitsteleffecten. Ook verwachten we dat een meer evenredige verdeling van huishoudtaken binnen het gezin gepaard gaat met hogere tweede geboortekansen van vrouwen en kleinere uitsteleffecten.

Op landenniveau verwachten we intra-Europese verschillen te vinden in tweede geboortekansen en uitsteleffecten. Meer specifiek wordt een positief verband tussen overheidsuitgaven aan gezinsbeleid en kinderopvangvoorziening verwacht, evenals een negatief verband tussen deze uitgaven en effecten van uitstel van ouderschap op tweede geboorteprogresie. Met betrekking tot deeltijdwerk, verwachten we zowel op individueel als op landenniveau een positieve samenhang met tweede geboortekansen en een negatief verband met de effecten van uitstel. Het individuele niveau betreft het hebben van een parttime baan en het landenniveau het percentage beroepsactieve vrouwen dat deeltijds werkt.

4.2 Steekproef en methodologie

Dit onderzoek maakt gebruik van data uit de tweede ronde van de *European Social Survey* (2004) uit 2004/5, waarin 26 landen³ zijn vertegenwoordigd. Aanvullende indicatoren⁴ voor beleid op macroniveau zijn beschikbaar via de statistieken van de *OECD* (2007; 2007a; 2008). De steekproef omvat vrouwen die al minstens één kind hebben. Omwille van de bevragingmethode kunnen enkel kinderen die in het huishouden leven in rekening worden genomen, waardoor respondenten met kinderen buiten het huishouden buiten de steekproef vallen. Omdat geen onderscheid tussen biologische en niet-biologische kinderen wordt gemaakt, worden ook ooit gescheiden respondenten verwijderd om stiefkinderen te vermijden. Gezien het belang van de partnerinformatie voor de onderzoeksvragen, worden enkel respondenten die samenwonen met hun partner opgenomen. Onder deze restricties telt de steekproef 6377 cases. Gewichten worden toegekend om te corrigeren voor verschillen in steekproefdesign tussen de landen. Een extra gewicht dat corrigeert voor bevolkingsomvang wordt enkel geactiveerd in pan-Europese en niet in vergelijkende analyses.

Gezien het dichotome karakter van de afhankelijke variabele, wordt gebruik gemaakt van logistische regressie. Door een logit-transformatie toe te passen op de afhankelijke variabele, wordt deze een kansverhouding: de ratio van de kans op een tweede geboorte tot haar complement. Het natuurlijk logaritme van deze kansverhouding wordt vervolgens geschreven als een functie van verschillende verklarende variabelen. In onderstaande vergelijking staat b_0 voor het intercept en b_1 tot en met b_n voor de respectieve regressieparameters.

$$\ln P(Y = 1) / [1 - P(Y = 1)] = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 \dots + b_nx_n$$

4.3 Variabelen

De *afhankelijke variabele* geeft aan of er minstens twee kinderen in het huishouden aanwezig zijn of niet en kan dus als een pariteitsprogressieratio worden opgevat. De *moederleeftijd bij eerste geboorte* geeft de mate van uitstel van ouderschap weer. Onrealistische waarden, buiten de range 15-50, werden verwijderd. Haar *huidige leeftijd* wordt als controlevariabele opgenomen. *Opleidingsniveau* werd zowel voor de respondent als voor de partner gehercodeerd van een variabele met 7 naar een variabele met 3 categorieën – ‘hoog’, ‘gemiddeld’ en ‘laag’. *Arbeidsstatuut* verdeelt respondenten in 3 klassen naar gelang van hun aantal contractuele werkuren: ‘niet-werkend’, ‘deeltijds werkend’ en ‘voltijds werkend’. De voltijdsgrens wordt bij een minimum van 30 uur per week getrokken.

Een factoranalyse⁵ uitgevoerd op een cluster van 5 items geeft 1 belangrijke factor die als indicator van progressieve versus conservatieve *genderrolattitudes* kan worden gezien. Een hoge score op de factor geeft een progressieve attitude aan. Enkel de drie cruciale items uit deze factor, samen goed voor bijna 60% van de variantie, worden behouden. Een nieuwe factoranalyse op deze drie items geeft een identiek resultaat voor factor 1. De *participatie van de partner in huishoudtaken* geeft de proportie van de totale tijd besteed aan huishoudtaken in het gezin op een typische weekdag die door de mannelijke partner wordt verzorgd. Dit werd herleid tot 3 categorieën: ‘hoog’, ‘gemiddeld’ en ‘laag’. In de eerste categorie staat de partner in voor meer dan $\frac{1}{4}$ van die totale tijd, in de tweede besteedt hij hier tot en met $\frac{1}{4}$ van de totale tijd aan en in de derde categorie is zijn participatie niet-bestaande of verwaarloosbaar.

Uitgaven aan gezinsbeleid worden als percentage van het Bruto Binnenlands Product (BBP) van een land van 2003 gepresenteerd, met 3 onderscheiden types: financiële transfers naar gezinnen, publieke uitgaven aan diensten voor gezinnen met kinderen en financiële steun voor gezinnen door middel van het belastingstelsel. *Uitgaven aan kinderopvang* worden eveneens als percentage van het BBP van 2003 gegeven. De indicator valt uiteen in uitgaven aan kinderopvang en uitgaven aan voorschools onderwijs. *Deeltijdwerk* wordt op macroniveau gevat door het percentage van de totale vrouwelijke tewerkstelling dat deeltijds van aard is, wederom voor 2003. Zoals op individueel niveau geldt ook hier de 30-urennorm als scheiding tussen voltijds en deeltijds werk.

Om voor de intercepten betekenisvolle scores toe te laten, werd zowel de huidige leeftijd van de respondent als haar leeftijd bij eerste geboorte verminderd met een constante. In het eerste geval werd gekozen voor 30 en in het tweede voor 20, zodat een intercept de verwachte tweede geboortekans voor een 30-jarige vrouw met eerste kind op 20 weergeeft.

5. Analyses en resultaten

5.1 Opleidingsniveau en opportuniteitskosten

Tabel 1 geeft de regressiecoëfficiënten van een stapsgewijs opgebouwde regressieanalyse met het natuurlijk logaritme van de kansverhouding (*odds*) op een tweede geboorte als afhankelijke variabele. Het eerste model bevat het opleidingsniveau van de vrouw en controleert voor haar huidige leeftijd. Vervolgens wordt per model een variabele toegevoegd: de moederleeftijd bij eerste geboorte, het opleidingsniveau van de partner en interacties tussen het opleidingsniveau van zowel de vrouw als de partner en de moederleeftijd bij eerste geboorte.

Tabel 1. Geschatte regressiecoëfficiënten: effect van opleidingsniveau op tweede geboortekans.

	Model				
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]
Intercept	1.00	1.17	1.10	1.24	1.33
Huidige leeftijd – 30	0.02***	0.04***	0.04***	0.04***	0.05***
Opleidingsniveau:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld	-0.45***	-0.32***	-0.45***	-0.63***	-0.44**
– Hoog	-0.68***	-0.39***	-0.57***	-0.83***	-0.39*
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.10***	-0.10***	-0.14***	-0.16***
Opleidingsniveau partner:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld			0.19	0.19	-0.05
– Hoog			0.30**	0.30*	-0.45*
Opleidingsniveau * Leeftijd bij 1e geboorte – 20:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld				0.04**	0.00
– Hoog				0.05**	-0.03
Opleidingsniveau partner * Leeftijd bij 1e geboorte – 20:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld					0.06**
– Hoog					0.13***

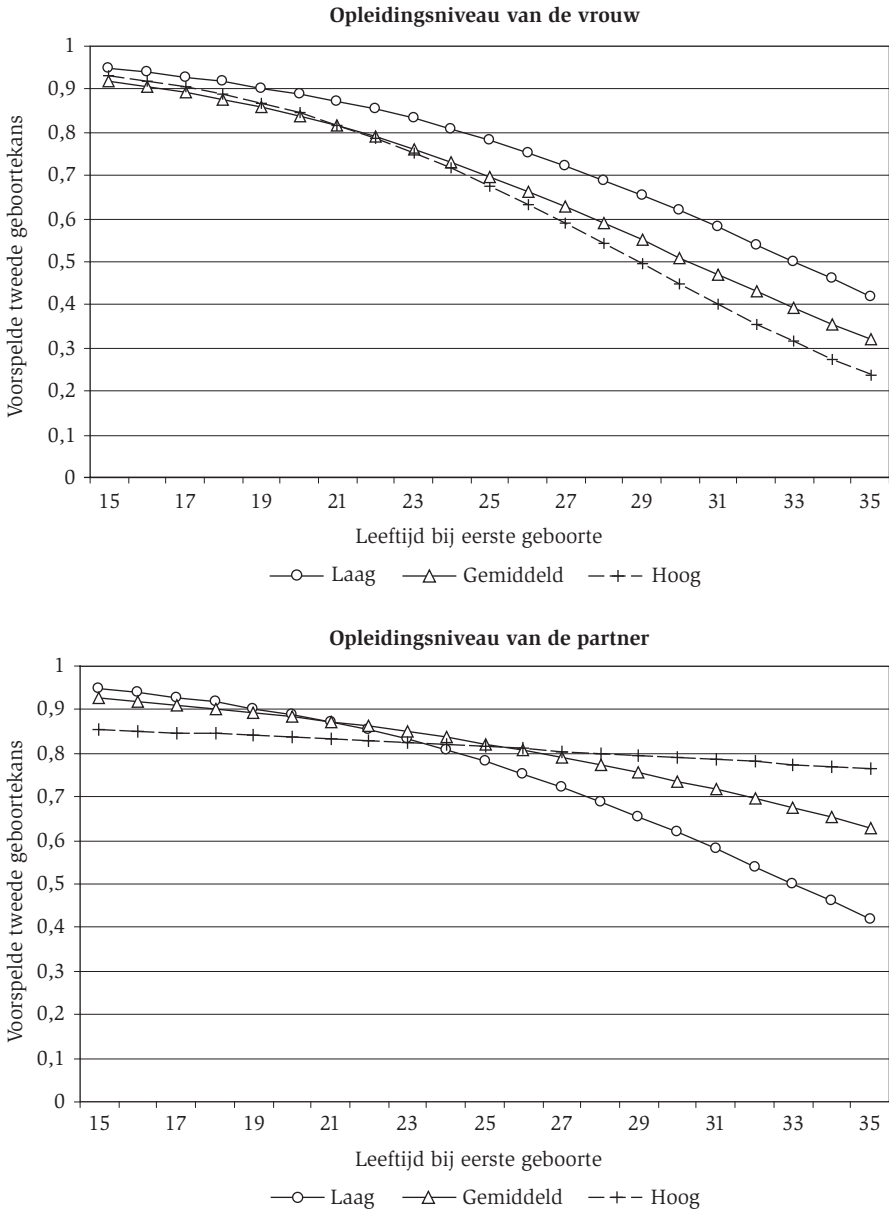
Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Opleidingsniveau blijkt een sterk negatief effect op tweede geboortekansen te hebben. Een laagopgeleide vrouw van 30 met eerste kind op 20 heeft een verwachte kans van $\text{Exp}(1) / [1 + \text{Exp}(1)] = 0,73$, terwijl die van een gelijkaardige hoogopgeleide vrouw $\text{Exp}(0,32) / [1 + \text{Exp}(0,32)] = 0,58$ is. Dit negatieve ef-

fect kan deels worden verklaard door het negatieve effect van de moederleeftijd bij eerste geboorte, vooral voor hoogopgeleide vrouwen. Een hogere opleiding leidt tot groter uitstel van eerste geboorte, wat vervolgens tot lagere tweede geboortekansen leidt. Elk bijkomend jaar uitstel zorgt voor een daling van de *odds* met 10% – $\text{Exp}(-0,10) = 0,90$. Het directe effect van opleidingsniveau blijft significant. Het toevoegen van het opleidingsniveau van de partner versterkt het negatieve effect van het opleidingsniveau van de vrouw. De reden is dat de respectieve opleidingsniveaus van vrouw en partner sterk gecorreleerd zijn, maar tweede geboortekansen op totaal verschillende wijze beïnvloeden. Terwijl het opleidingsniveau van de vrouw een negatief effect heeft op tweede geboortekansen, beïnvloedt het opleidingsniveau van de partner deze kansen positief. Een 30-jarige hoogopgeleide vrouw met eerste kind op 20 en een laagopgeleide partner, heeft een verwachte kans van 0,63. Een gelijkaardige vrouw met hoogopgeleide partner daarentegen, heeft een verwachte kans van 0,70.

Het negatieve effect van uitstel van eerste geboorte op tweede geboortekansen verschilt naar gelang van het opleidingsniveau. Hoogopgeleide vrouwen blijken – ondanks lagere tweede geboortekansen – een kleiner negatief ‘uitsteleffect’ te hebben. De kloof tussen laag- en hoogopgeleide vrouwen is aanzienlijk groter wanneer het eerste kind op relatief jonge leeftijd werd gekregen. Het toevoegen van de interacties met het opleidingsniveau van de partner verandert dit beeld drastisch. Interacties tussen uitstel en opleidingsniveau blijken voor vrouwen niet langer significant, maar wel degelijk voor hun partners. Hoewel bij een relatief jonge moederleeftijd bij eerste geboorte het opleidingsniveau van de partner een negatief effect heeft, wordt dit effect positief vanaf – bij benadering – een moederleeftijd van 24. Verder uitstel versterkt dit positieve opleidingseffect van de partner. Het kan zelfs een aanzienlijk deel van het directe effect van hoge scholing van de vrouw verklaren. Een rekenvoorbeeld kan het laatste model verduidelijken. Een 35-jarige hoogopgeleide vrouw met eerste kind op 25 en een laagopgeleide partner, heeft een verwachte tweede geboortekans van $\text{Exp}(0,24) / [1 + \text{Exp}(0,24)] = 0,56$. De verwachte kans van een gelijkaardige vrouw met hoogopgeleide partner is 9% hoger. Een 35-jarige hoogopgeleide vrouw met eerste kind op 30 en een laagopgeleide partner, heeft een verwachte tweede geboortekans van $\text{Exp}(-0,71) / [1 + \text{Exp}(-0,71)] = 0,33$. De verwachte kans van een gelijkaardige vrouw met hoogopgeleide partner is 62% hoger.

De grafieken in figuur 1 illustreren het verband tussen de moederleeftijd bij eerste geboorte en de door model 5 voorspelde tweede geboortekansen voor verschillende opleidingsniveaus. De eerste grafiek toont het verband naar gelang van het opleidingsniveau van de vrouw, terwijl het opleidingsniveau van de partner constant wordt gehouden (‘laag’). Op de tweede grafiek wordt het verband getoond naar gelang van het opleidingsniveau van de partner, het opleidingsniveau van de vrouw constant houdende (‘laag’). In beide gevallen wordt de huidige leeftijd van de vrouw constant gehouden op ‘45’.

Figuur 1. Voorspelde tweede geboortekans naar leeftijd bij eerste geboorte en opleidingsniveau.

Zowel het opleidingsniveau van de vrouw als dat van haar partner speelt een belangrijke rol bij verschillen in tweede geboortekansen. Terwijl een hogere opleiding bij vrouwen negatieve gevolgen heeft voor tweede geboortekansen, is het effect van het opleidingsniveau van de partner over het algemeen positief. Bovendien is voor vrouwen het directe effect van opleidingsniveau dominant,

terwijl er voor het opleidingsniveau van de partners belangrijke interacties met de moederleeftijd bij eerste geboorte zijn. Een hogere opleiding bij de vrouw reduceert tweede geboortekansen voor alle moederleeftijden. De hogere opleiding van de partners verhoogt tweede geboortekansen aanzienlijk, maar enkel bij relatief hoge moederleeftijden. Een substantieel verschil in uitsteleffect zorgt dus voor aanmerkelijk hogere tweede geboortekansen voor vrouwen met hoogopgeleide partners die het moederschap uitstellen, in vergelijking met vrouwen met laagopgeleide partners.

5.2 Genderrollen binnen het gezin

Analoog aan de voorgaande analyse, worden in de volgende tabellen de resultaten van een stapsgewijze regressie gepresenteerd. In tabel 2 worden genderrolattitudes onder de loep genomen en in tabel 3 de taakverdeling binnen het huishouden. Gezien de mogelijkheid van omgekeerde oorzakelijkheid (*reverse causation*) in deze gevallen, spreken we beter van samenhangen dan van effecten.

Tabel 2. Geschatte regressiecoëfficiënten: relatie tussen genderrolattitude en tweede geboortekans.

	Model				
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]
Intercept	0.61	0.97	0.95	1.15	1.08
Huidige leeftijd – 30	0.01***	0.04***	0.04***	0.04***	0.05***
Genderrolattitudes	-0.12***	-0.01	-0.12**	-0.09	-0.19*
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.11***	-0.11***	-0.11***	-0.11***
Genderrolattitudes * Leeftijd bij 1e geboorte – 20			0.02**	0.02**	0.02**
Opleidingsniveau:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld				-0.29**	-0.21*
– Hoog				-0.37***	-0.33**
Genderrolattitudes * Opleidingsniveau:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld					0.08
– Hoog					0.25**

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Progressieve genderrolopvattingen lijken negatief te correleren met tweede geboorteprogressie. Deze samenhang kan echter worden verklaard door het negatieve effect van uitstel van ouderschap: progressievere vrouwen stellen het moederschap langer uit. Een interactieterm maakt dit beeld iets complexer. Hoe meer

het ouderschap wordt uitgesteld, des te zwakker wordt de negatieve samenhang tussen progressieve opvattingen en tweede geboortekansen. Na de moederschapleeftijd van 26 wordt deze relatie zelfs positief. Een score van één standaardafwijking boven het gemiddelde gaat – ceteris paribus – gepaard met een afname in de *odds* op een tweede geboorte van 11% voor vrouwen met eerste kind op 20, maar met een toename van 8% voor vrouwen met eerste kind op 30. Deze relatie tussen genderrolattitudes en tweede geboorteprogressie blijkt bovendien niet constant te zijn over de verschillende opleidingsniveaus. Hoewel voor laagopgeleide vrouwen een duidelijk negatief verband bestaat, zijn de verwachte tweede geboortekansen van hoogopgeleide vrouwen juist hoger bij progressieve genderopvattingen. Een score van één standaardafwijking boven het gemiddelde betekent voor hen een 6% toename in de *odds* op een tweede geboorte.

Tabel 3. Geschatte regressiecoëfficiënten: relatie tussen huishoudparticipatie en tweede geboortekans.

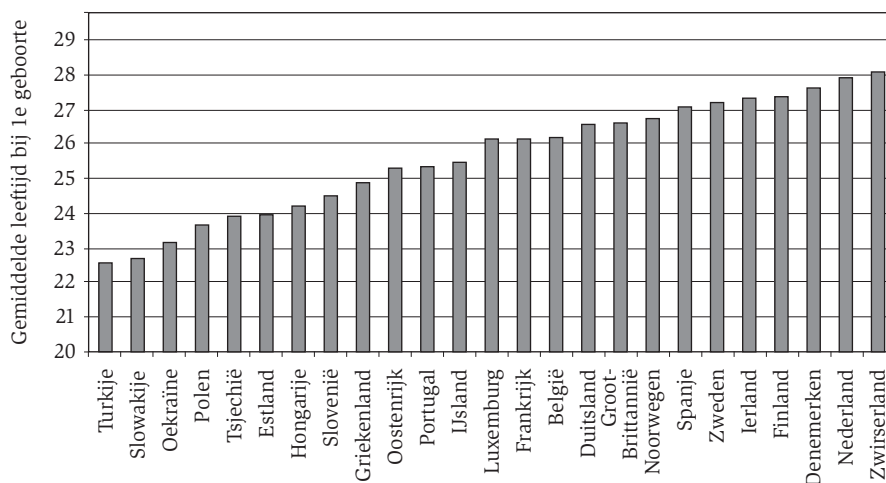
	Model				
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]
Intercept	0.76	1.07	1.08	1.18	1.21
Huidige leeftijd – 30	0.02***	0.04***	0.04***	0.04***	0.04***
Huishoudparticipatie van de partner:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld	-0.11	-0.04	0.06	0.15	-0.21
– Hoog	-0.59***	-0.49***	-0.61***	-0.48***	-0.20
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.11***	-0.11***	-0.10***	-0.10***
Huishoudparticipatie van de partner * Leeftijd bij 1e geboorte – 20					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld			-0.02	-0.02	-0.03
– Hoog			0.02	0.02	0.01
Opleidingsniveau:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld				-0.26**	-0.26**
– Hoog				-0.26**	-0.46***
Huishoudparticipatie van de partner * Opleidingsniveau:					
– Laag (referentie)					
– Gemiddeld					0.32
– Gemiddeld/Hoog					0.71**
– Hoog/Gemiddeld					-0.35
– Hoog					-0.12

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Een relatief grote bijdrage van de partner aan huishoudtaken hangt samen met substantieel lagere verwachte tweede geboortekansen. Een uitsteleffect is hier maar voor een klein deel debet aan. Ook het opleidingsniveau van de vrouw kan maar een klein stuk van deze negatieve relatie verklaren. Interacties met het opleidingsniveau van de vrouw laten echter interessante relaties zien. Gemiddelde en hoge participatie in het huishouden gaan gepaard met lagere tweede geboortekansen voor laagopgeleide vrouwen, maar dit is niet langer significant. Een beetje hulp bij huishoudtaken doet tweede geboortekansen daarentegen aanzienlijk stijgen voor hoogopgeleide vrouwen. Bij grotere participatie dalen de verwachte geboortekansen echter weer – hoewel niet significant –, zodat er lichte aanwijzingen zijn voor een omgekeerd U-vormig verband voor hoogopgeleide vrouwen, waarbij de hoogste tweede geboortekansen worden geassocieerd met een gemiddelde participatie van de partner aan huishoudelijke taken.

5.3 De institutionele context binnen Europa

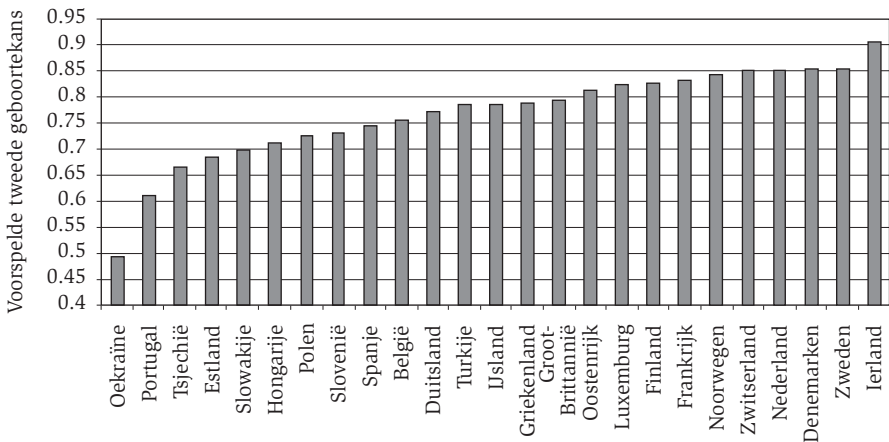
Onderstaande figuren geven een beeld van verschillen in uitstel en recuperatie tussen de Europese landen. Figuur 2 toont de gemiddelde moederleeftijd bij eerste geboorte in de steekproef per land. In figuur 3 worden voorspelde tweede geboortekansen gegeven die berekend zijn op basis van een logistische regressie met afzonderlijke intercepten voor alle landen. De huidige leeftijd van de vrouw wordt constant gehouden op ‘30’ en haar leeftijd bij eerste geboorte op ‘20’.

Figuur 2. Gemiddelde moederleeftijd bij eerste geboorte per land.

De timing van eerste geboorten is heterogeen binnen de steekproef. Jonge moederleeftijden bij eerste geboorte worden vooral gevonden in Centraal- en Oost-Europa. Uitstel van eerste geboorten daarentegen, is sterk aanwezig in de meeste

Scandinavische landen, maar ook in Zwitserland, Spanje, Ierland en Nederland. Voorspelde tweede geboortekansen vertonen ook internationale verschillen. Lagere kansen komen vooral voor in Centraal-, Oost- en Zuid-Europa, terwijl hogere kansen in Scandinavische en West-Europese landen gevonden worden. Het is opmerkelijk dat de landen die het sterkste uitstel van ouderschap vertonen, over het algemeen ook diegene zijn met de hoogste voorspelde tweede geboortekansen – controlerend voor huidige leeftijd en leeftijd bij eerste geboorte. Zwitserland, Nederland, Ierland en de Scandinavische landen bevinden zich onder de landen met de meest uitgesproken uitstelcijfers, maar hebben tevens de hoogste voorspelde tweede geboortekansen. Terwijl we op individueel niveau een duidelijk negatief effect van uitstel van ouderschap op tweede geboorteprogressie vonden, kan dit dus niet op landenniveau worden waargenomen.

Figuur 3. Voorspelde tweede geboortekans per land voor 30-jarige vrouw met eerste kind op 20.

Tabel 4. Geschatte regressiecoëfficiënten: relatie tussen gezinsbeleid op tweede geboortekans.

	Model			
	[1]	[2]	[3]	[4]
Intercept	0.33	0.75	0.74	0.51
Huidige leeftijd – 30	0.03***	0.06***	0.06***	0.06***
Uitgaven gezinsbeleid	0.10**	0.16***		
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.14***	-0.14***	-0.10***
Financiële transfers aan gezinnen			0.24***	0.46***
Uitgaven aan diensten			0.12	
Uitgaven aan belastingvoordelen			-0.11	
Financiële transfers * Leeftijd bij 1e geboorte – 20				-0.03**

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Tabellen 4 tot en met 6 tonen de regressiecoëfficiënten voor stapsgewijs opgebouwde analyses op macroniveau, met betrekking tot de relatie tussen respectievelijk overheidsuitgaven aan gezinsbeleid, uitgaven aan kinderopvang en voorkomen van parttime werk en tweede geboortekansen.

Hogere relatieve uitgaven aan gezinsbeleid blijken samen te gaan met substantieel hogere verwachte tweede geboortekansen. Controle voor leeftijd bij eerste geboorte versterkt dit positieve verband. Dit suggereert dat landen die relatief veel aan gezinsbeleid uitgeven, sterker uitstel van ouderschap kennen, wat het positieve effect van publieke investering enigszins drukt. Wanneer de algemene indicator in drie subcategorieën wordt opgesplitst, komen er duidelijke verschillen tevoorschijn. Rechtstreekse financiële impulsen lijken bijzonder efficiënt in het stimuleren van tweede geboortekansen, in vergelijking met uitgaven aan diensten en belastingvoordelen. Een 35-jarige vrouw met eerste kind op 25 in een land dat 1% van het BBP uitgeeft aan financiële gezinstransfers heeft – *ceteris paribus* – een verwachte tweede geboortekans van $\text{Exp}(0,58) / [1 + \text{Exp}(0,58)] = 0,64$. De verwachte kans van een gelijkaardige vrouw in een land dat 3% van het BBP aan dergelijke transfers uitgeeft, is 0,74. Er blijkt een significante interactie te zijn tussen het percentage van het BBP dat aan financiële gezinstransfers wordt besteed en de moederleeftijd bij eerste geboorte. Vooral voor vrouwen die hun eerste kind op relatief jonge leeftijd kregen, hebben dergelijke overheidsuitgaven een sterk positief effect op hun verwachte tweede geboortekans. Dit positieve verband wordt iets zwakker naarmate ouderschap langer is uitgesteld. Met andere woorden: er blijken sterkere uitsteleffecten te zijn in landen die relatief veel uitgeven aan financiële gezinstransfers. Dit zijn onder andere Oostenrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Hongarije en Luxemburg.

Tabel 5. Geschatte regressiecoëfficiënten: kinderopvangvoorziening en tweede geboortekansen.

	Model			
	[1]	[2]	[3]	[4]
Intercept	0.62	1.11	1.44	1.05
Huidige leeftijd – 30	0.02***	0.06***	0.06***	0.06***
Uitgaven kinderopvang	-0.04	0.08		
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.14***	-0.14***	-0.14***
Uitgaven aan opvangdiensten			0.51***	0.43*
Uitgaven aan voorschools onderwijs			-0.94***	
Uitgaven aan opvangdiensten * leeftijd bij 1e geboorte – 20				-0.01

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Uitgaven aan kinderopvangvoorzieningen lijken op het eerste zicht geen significant effect op de tweede geboortekans te hebben. Wanneer we de indicator

echter opsplitsen in twee deelaspecten, blijken hier interessante relaties achter te schuilen. Overheidsuitgave aan kinderopvangvoorziening hangt positief samen met verwachte tweede geboorteprogressie, maar het verband met voorschools onderwijs is sterk negatief. Dit suggereert het bestaan van een kloof tussen landen die zich richten op kinderopvangvoorzieningen zoals crèches aan de ene kant en landen die focussen op voorschoolse instellingen zoals kleuterscholen aan de andere. De eerste worden geassocieerd met hogere verwachte tweede geboortekansen. Op basis van de OECD-cijfers stellen we vast dat enkel de Scandinavische landen een relatief groot deel van de publieke uitgaven aan dagopvangvoorziening besteden. Centraal- en Oost-Europese landen concentreren zich voornamelijk op voorschools onderwijs, evenals Duitsland en Spanje. De meeste West-Europese landen bevinden zich ergens in het midden tussen deze uitersten. Sommige onder hen spenderen echter relatief veel aan financiële transfers aan gezinnen, wat hun relatief hoge rangschikking in termen van tweede geboorteprogressie – naast de Scandinavische landen – zou kunnen verklaren.

Tabel 6. Geschatte regressiecoëfficiënten: percentage deeltijdwerk en tweede geboortekansen.

	Model				
	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]
Intercept	0.54	1.04	1.09	0.90	1.07
Huidige leeftijd – 30	0.02***	0.06***	0.06***	0.06***	0.06***
Deeltijdwerk	0.00	0.01*	0.00	0.01**	-0.00
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.14***	-0.15***	-0.14***	-0.14***
Deeltijdwerk * Leeftijd bij 1e geboorte			0.00		
Uitgaven aan opvangdiensten				0.41***	-0.56
Deeltijdwerk * Uitgaven aan opvangdiensten					0.05**

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Het percentage vrouwen dat deeltijds werkt verschilt sterk tussen de landen. De OECD-data laten zien dat bijna 60% van de arbeidsactieve Nederlandse vrouwen een parttime baan heeft. In Zuid-Europese landen is het aandeel vrouwen dat deeltijds werkt zeer laag. Een klein significant effect van het percentage arbeidsactieve vrouwen dat deeltijds werkt verschijnt na het toevoegen van de leeftijd bij eerste geboorte. Landen waarin parttime werk meer is ingebed schijnen dus ook een groter uitstel van eerste geboorten te kennen, wat een negatieve impact heeft op tweede geboortekansen. In de laatste twee modellen wordt een belangrijke variabele uit de vorige analyses toegevoegd: de overheidsuitgaven aan kinderopvangdiensten. De interactie tussen deze variabele en het aandeel parttimers is interessant. In landen waar deeltijdwerk niet of nauwelijks voorkomt, blijkt investering in kinderopvangdiensten geen significante invloed op tweede geboortekansen te hebben. Dit suggereert dat de twee geen functionele equivalenten zijn,

maar juist complementaire strategieën. Hoe groter het deel vrouwen dat parttime werkt, des te groter de impact van investering in kinderopvangdiensten.

Op basis hiervan kunnen echter geen conclusies worden getrokken over de relatie tussen deeltijds werk en tweede geboorten op individueel niveau. De volgende regressieanalyse onderzoekt daarom of vrouwen die parttime werken een grotere kans op een tweede kind hebben dan vrouwen die voltijds werken. De geschatte regressiecoëfficiënten voor deze analyse staan afgebeeld in tabel 7.

Tabel 7. Geschatte regressiecoëfficiënten: relatie tussen arbeidsstatuut en tweede geboortekans.

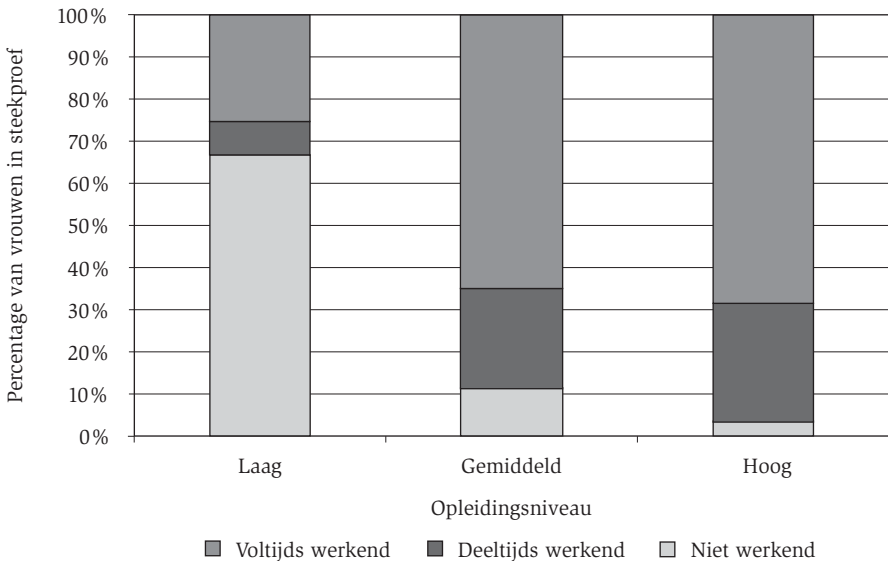
	Model		
	[1]	[2]	[3]
Intercept	0.97	1.17	1.24
Huidige leeftijd – 30	0.02***	0.04***	0.04***
Arbeitsstatuut:			
– Niet werkend (referentie)			
– Deeltijds werkend	-0.24**	0.10	0.27*
– Voltijds werkend	-0.61***	-0.44***	-0.26**
Leeftijd bij 1e geboorte – 20		-0.11***	-0.11***
Opleidingsniveau:			
– Laag (referentie)			
– Gemiddeld			-0.27**
– Hoog			-0.33**

Significantieniveaus: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Niet-werkende vrouwen hebben duidelijk de hoogste verwachte tweede geboortekansen. Voltijds werkende vrouwen hebben substantieel lagere verwachte kansen dan deeltijdwerkers. Dit kan ook betekenen dat vrouwen na het tweede kind deeltijds gaan werken of uit de arbeidsmarkt stappen. Zowel voltijds als deeltijds werkende vrouwen stellen hun eerste kind langer uit dan niet-werkende vrouwen, wat een negatief effect op hun tweede geboortekans impliceert. Tot slot controleren we voor het opleidingsniveau van de respondent. Hieruit komt een verborgen positieve relatie tussen deeltijds werk en tweede geboorteprogressie naar voren. Hoogopgeleide vrouwen, die lagere verwachte tweede geboortekansen hebben, zijn namelijk in grotere mate actief in deeltijdbanen. Een deel van het negatieve effect van voltijds werk kan worden verklaard door het feit dat hoogopgeleide vrouwen hierin oververtegenwoordigd zijn.

Figuur 4 illustreert deze verschillen in arbeidsstatuut tussen de opleidingsniveaus. Deeltijds werk is inderdaad een serieuze optie voor gemiddeld en hoogopgeleide vrouwen. Slechts zeer weinig laagopgeleide vrouwen in de steekproef werken

parttime. Voor hen lijkt de keuze tussen werk en geen werk stukken rigider. Het grootste deel in de steekproef dat met deze *trade-off* wordt geconfronteerd, kiest ervoor thuis te blijven. Dit lijkt echter geen optie voor hoogopgeleide vrouwen. Zij verkiezen een voltijd baan of, in bijna 30% van de gevallen, parttime werk.

Figuur 4. Arbeidsstatuut van de vrouw naar gelang van opleidingsniveau.

6. Conclusies

6.1 Prijs- en inkomenseffecten

In tegenstelling tot een aantal recente studies waarin naar één of twee specifieke landen werd gekeken, laten onze pan-Europese resultaten een negatief effect zien van opleidingsniveau op de tweede geboortekans van vrouwen met minstens één kind, hun huidige leeftijd constant houdend. Dit duidt op belangrijke opportunitetskosten van het tweede kind en een prijseffect voor vrouwen. Het negatieve opleidingseffect kan gedeeltelijk worden verklaard door het grotere uitstel van ouderschap bij hoger opgeleide vrouwen. Zij stellen het eerste kind langer uit, wat vervolgens hun kans op een tweede kind reduceert. Het opleidingsniveau van de mannelijke partner speelt zoals verwacht een belangrijke rol in de tweede geboorteprogressie. Een positief effect hiervan wordt gevonden, wat duidt op een inkomenseffect. Dit effect varieert bovendien naar gelang van de moederschapsleeftijd van de vrouw en wordt sterker bij een groter uitstel van eerste geboorte. Vrouwen met hoogopgeleide partners kennen dus gemiddeld kleinere uitsteleffecten. Deze resultaten passen binnen het economische paradigma

ma en suggereren een continuïteit van de geslachtsspecifieke rolverdeling binnen het gezin. De spanning tussen werk en gezin wordt door vrouwen opgevangen en vertaalt zich vooral bij hoogopgeleide vrouwen in uitstel van moederschap en lagere tweede geboortekansen. De hoogopgeleide partner – minder onderhevig aan dit rolconflict – kan dit door middel van zijn inkomen compenseren, vooral door een sterkere recuperatie van uitgestelde geboorten.

6.2 Genderrollen en tweede geboorten

Tegengesteld aan onze hypothesen, tonen de analyses een negatieve samenhang tussen zowel progressieve genderrolattitudes als de huishoudparticipatie van de partners en tweede geboorteprogressie. Het negatieve effect van uitstel van ouderschap op tweede geboortekansen lijkt echter kleiner te zijn voor vrouwen met progressievere genderrolopvattingen. Bovendien zijn er significante interacties met het opleidingsniveau van de vrouw. Voor hoogopgeleide vrouwen komt er zelfs een positief verband tussen genderrolattitudes en tweede geboortekansen aan het licht. Voor de participatie van de partner aan huishoudtaken tonen de analyses een omgekeerd U-vormige relatie met tweede geboorteprogressie voor hoogopgeleide vrouwen. De middencategorie – waarin de partner in beperkte mate meehelpt in het huishouden – heeft de hoogste verwachte tweede geboortekansen, controlerend voor de huidige leeftijd van de vrouw en haar leeftijd bij eerste geboorte. Opleidingsniveau en uitstel van ouderschap blijken dus belangrijke interactievariabelen. Voor hoogopgeleide vrouwen komt voorzichtig bewijs naar voren van een reducerende invloed van progressieve genderrollenopvattingen op uitsteleffecten, wat het belang hiervan voor de recuperatie van tweede geboorten onderstreept. Dit zal met longitudinale gegevens bevestigd moeten worden, aangezien de causaliteit van de relatie op basis van deze cross-sectionele studie niet kan worden vastgesteld.

6.3 Gezinsbeleid en de institutionele context

Tweede geboortekansen blijken heterogeen te zijn binnen Europa. Globaal worden de hoogste kansen in de Scandinavische landen geobserveerd en de laagste in Centraal-, Oost- en Zuid-Europa. De groep West-Europese landen is het meest divers. Niet-familialistische landen lijken dus over het algemeen hogere tweede geboortekansen te kennen dan familialistische landen. Verwachte tweede geboortekansen zijn hoger in landen die relatief veel investeren in gezinsbeleid, vooral in het geval van rechtstreekse financiële transfers aan gezinnen. In de landen die relatief veel spenderen aan dit soort transfers – voornamelijk West-Europese – lijkt het ouderschap echter langer te worden uitgesteld, wat indirect de tweede geboortekans drukt. Verwachte tweede geboortekansen zijn ook hoger in landen die relatief veel investeren in kinderopvangvoorziening. Hierbij stelt

zich een bifurcatie tussen kinderopvang en voorschools onderwijs. Investerings in kinderopvang hangen sterk positief samen met tweede geboortekansen, terwijl investeringen in voorschools onderwijs juist een sterk negatief verband hiermee laten zien. Vooral Scandinavische landen geven relatief veel uit aan kinderopvangvoorzieningen zoals crèches.

Een zwak positief verband werd gevonden tussen het percentage deeltijdwerk en tweede geboorteprogressie. Landen waar relatief meer vrouwen deeltijds werken kennen echter ook een sterker uitstel van ouderschap, wat een negatief effect heeft op de tweede geboorteprogressie. De resultaten suggereren bovendien dat de beschikbaarheid van parttime banen en uitgaven aan gezinsbeleid wederzijds versterkend werken in het stimuleren van tweede geboorten. Op individueel niveau lijkt deeltijdwerk een serieuze strategie om werk en gezin te combineren bij vrouwen met een gemiddeld of hoog opleidingsniveau. Voor laagopgeleide vrouwen is dit echter niet het geval. Als we controleren voor de leeftijd van de moeder bij het krijgen van haar eerste kind en haar opleidingsniveau, verschijnt er een positieve samenhang tussen het hebben van een deeltijd baan en de tweede geboortekans. Hoogopgeleide vrouwen werken vaker parttime, maar stellen het moederschap ook langer uit en hebben gemiddeld lagere tweede geboortekansen.

7. Besluit

7.1 Mogelijke implicaties

De bevinding dat het rolconflict nog in grote mate door vrouwen wordt opgevangen en dit leidt tot belangrijke opportuniteitskosten van kinderen, is enigszins verontrustend in het licht van de huidige noden op de Europese arbeidsmarkt en de recente demografische ontwikkelingen. Om met zicht op de vergrijzing van de Europese bevolking voldoende arbeidsactieve personen tegenover het aantal arbeidsinactieve personen te kunnen stellen, wordt een continue stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen noodzakelijk geacht (European Commission 2005). Onze analyseresultaten duiden er echter op dat vrouwen – en voornamelijk hoogopgeleide – met een belangrijke *trade-off* worden geconfronteerd en niet zonder meer voor een carrière én (meerdere) kinderen kunnen kiezen. Indien deze combinatie voor hen niet wordt vergemakkelijkt, zal dit hun arbeidsparticipatie ofwel hun vruchtbaarheid onder druk zetten.

Het afzien van het krijgen van (tweede) kinderen omwille van de beroeps carrière lijkt in dit opzicht een negatieve spiraal in gang te zetten. Een aanhoudende lage vruchtbaarheid zal immers de vergrijzing van de bevolking versnellen, wat vervolgens tot tekorten aan arbeidskrachten en ongunstige dependentieratio's zal

leiden (Bongaarts 2002; McDonald 2006; Lesthaeghe & Willems 1999). Als gevolg zal de nood aan meer vrouwelijke arbeidsparticipatie nog verder kunnen toenemen. Een bijkomend aspect is de nadruk die in het recente Europese arbeidsmarktbeleid op de *employability* van de individuele werknemer wordt gelegd als belangrijkste garantie voor zijn of haar werkzekerheid (European Commission 2007). De vraag is hoe dit toenemende belang van (bij)scholing, (her)training en loopbaaninvestering zich zal verhouden tot de tijd en ruimte om te investeren in de gezinsuitbreiding die nodig is om het aantal potentiële werknemers op peil te houden. De resultaten van onze studie suggereren immers dat de investering in *human capital* bij vrouwen haaks kan staan op de gezinsuitbreiding.

7.2 Suggesties en beperkingen

Dit onderzoek biedt geen sluitende bewijzen voor een mogelijke oplossing van het rolconflict en het daardoor stimuleren van gezinsuitbreiding door verandering in de genderrolpatronen binnen het gezin. Toch zijn er aanwijzingen voor het belang van genderrollen en taakverdeling die nader onderzocht moeten worden. Het zou met name interessant zijn de afwegingen binnen het gezin te ontrafelen die ten grondslag liggen aan een bepaalde rolverdeling waarmee de verschillende arbeids- en gezinstaken van een huishouden worden ondervangen. Dit zou een beter beeld geven van de mogelijkheden van nieuwe combinatiegerichte strategieën en de hinderpalen die deze in de weg staan.

Het is duidelijk dat beleidsfactoren op macroniveau het gezinsgedrag beïnvloeden, zoals de resultaten met betrekking tot gezinsbeleid en kinderopvangvoorziening tonen. De reële causale effecten van dergelijk beleid op vruchtbaarheid zijn echter moeilijk vast te stellen – resultaten hieromtrent zijn dan ook meestal ambigu (Gauthier 2007) –, omdat een veelheid aan factoren de hogere of lagere geboortekansen potentieel kan verklaren. In deze studie zijn bijvoorbeeld de culturele factoren op landenniveau buiten beschouwing gelaten. Landgebonden opvattingen over genderrollen, arbeidsparticipatie van vrouwen en moeders en zwangerschap op latere leeftijd zijn nochtans belangrijke mogelijke interactievariabelen. Toch zal ook verder moeten worden gekeken naar factoren op de werkvloer die een combinatie van arbeid en gezin mogelijk maken. Deeltijdwerk is een eerste voorbeeld van flexibelere manieren van werken, dat een bijdrage aan het combinatiebeleid kan bieden. Mogelijkheden om deeltijds te werken zijn er echter niet in gelijke mate voor alle opleidingsgroepen en in alle landen – en vermoedelijk ook niet in alle sectoren en bedrijven. Bovendien moeten andere vormen van arbeidsflexibiliteit en hun effect op de individuele balans tussen werk en gezin worden bestudeerd.

Enkele methodologische beperkingen moeten tot slot in overweging worden genomen. De resultaten van deze studie zullen moeten worden gevalideerd en

verder geëxploreerd met meer verfijnde data en methoden. Ten eerste zullen de gevonden relaties moeten worden bevestigd aan de hand van data die het aantal biologische kinderen van de vrouw bevatten, om te controleren voor eventuele afwijkingen die voortvloeien uit de restricties die de dataset aan deze studie heeft opgelegd. Ten tweede zullen met behulp van multilevel-technieken de effecten van variabelen op verschillende niveaus – het individuele en het landenniveau – opnieuw kunnen worden getoetst, om te controleren voor eventuele afwijkingen die uit de grotere standaardfouten van de logistische regressiemethode bij onderzoek op verschillende niveaus voortkomen.

NOTEN

1. Deze bijdrage is gebaseerd op de masterproef *Second Births in Europe*, die in mei 2008 aan de faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel werd ingediend. De auteur wenst promotor Prof. Jan Van Bavel te bedanken voor zijn ondersteuning bij de voorbereiding van deze scriptie.
2. Familialistische landen in Europa zijn Oostenrijk, Duitsland, Italië, Nederland, Portugal, Spanje en in mindere mate België en Frankrijk. De niet-familialistische landen zijn Denemarken, Finland, Noorwegen, Zweden en het Verenigd Koninkrijk (Esping-Andersen 1999).
3. Oostenrijk, België, Tsjechië, Denemarken, Estland, Finland, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Hongarije, IJsland Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal, Slowakije, Slovenië, Spanje, Zweden, Zwitserland, Turkije, Oekraïne en het Verenigd Koninkrijk.
4. Deze OECD-data zijn niet beschikbaar voor Estland, Slovenië, Turkije en Oekraïne. Deze landen worden in de analyses waarvoor de op de OECD-data gebaseerde indicatoren worden gebruikt buiten beschouwing gelaten.
5. De resultaten van deze factoranalyse worden niet afgebeeld, maar zijn op aanvraag bij de auteur te verkrijgen.

BIBLIOGRAFIE

- Ahn, N. & P. Mira (2002) 'A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries', *Journal of Population Economics*, 15: 667-682.
- Becker, G.S. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge (M.), Harvard University Press.
- Beets, G. (2004) 'De timing van het eerste kind: een overzicht', *Bevolking en Gezin*, 33(1): 115-142.
- Billari, F. (2005) 'Partnership, childbearing and parenting: trends of the 1990s', In: M. Macura, A.L. MacDonald & W. Haug (Eds.) *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. New York/Geneva, United Nations, 63-94.

- Billari, F.C., A.C. Liefbroer & D. Philipov (2006) 'The postponement of childbearing in Europe: driving forces and implications', *Vienna Yearbook of Population Research*, 1-17.
- Bongaarts, J. (2002) 'The end of the fertility transition in the developed world', *Population and Development Review*, 28(3): 419-443.
- Cousins, M. (2005) *European Welfare States. Comparative Perspectives*. London, Sage.
- Del Boca, D. (2002) 'The effect of child care and part time opportunities on participation and fertility decisions in Italy', *Journal of Population Economics*, 15(3): 549-573.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, Oxford University Press.
- European Commission (2005) *Reconciliation of Work and Private Life: A Comparative Review of Thirty European Countries*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2007) *Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs through Flexibility and Security*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Social Survey (2004) *Source Questionnaire (Round 2, 2004/5). Final Version*. 21.07.2004, p. 83.
- Gauthier, A. (2007) 'The impact of family policies on fertility in industrialized countries: a review of the literature', *Population Research and Policy Review*, 26(3): 323-346.
- Gerster, M. et al. (2007) 'Education and second birth rates in Denmark 1981-1994', *Demographic Research*, 17: 181-210.
- Glorieux et al. (2006) *De 24 Uur van Vlaanderen. Het Dagelijkse Leven van Minuut tot Minuut*. Leuven, LannooCampus.
- Hank, K., M. Kreyenfeld & C. K. Spiess (2003) 'Kinderbetreuung und Fertilität in Deutschland', <http://www.demogr.mpg.de>, MPIDR working paper, 34 p.
- Jacobs, J. & K. Gerson (2001) 'Overworked individuals or overworked families?', *Work and Occupation*, 28(1): 40-63.
- Jansen, M. & A.C. Liefbroer (2006) 'Couples' attitudes, childbirth, and the division of labor', *Journal of Family Issues*, 27(11): 1487-1511.
- Joshi, H. (1998) 'The opportunity costs of childbearing: more than mothers' business', *Journal of Population Economics*, 11: 161-183.
- Kohler, H-P., F.C. Billari & J.A. Ortega (2002) 'The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s', *Population and Development Review*, 28(4): 641-680.
- Köppen, K. (2006) 'Second births in western Germany and France', *Demographic Research*, 14 (14): 295-330 (<http://www.demographic-research.com>).
- Kravdal, O. (2007) 'Effects of current education on second- and third-birth rates among Norwegian women and men born in 1964: substantive interpretations and methodological issues', *Demographic Research*, 17: 211-246.
- Kreyenfeld, M. & C. Zabel (2007) 'Determinants of second birth risks in Great Britain and West Germany', *Unpublished*.
- Lesthaeghe, R. (2001) 'Postponement and recuperation: recent fertility trends and forecasts in six Western European countries', <http://www.vub.ac.be/soco>, Paper presented at

- the IUSSP seminar on 'International perspectives on low fertility: trends, theories and policies'.
- Lesthaeghe, R. & J. Surkyn (2004) *When History moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition*. Brussel, Interface Demography, VUB.
- Lesthaeghe, R. & D.J. van de Kaa (1986) 'Twee demografische transitities?', In: D.J. van de Kaa & R. Lesthaeghe *Bevolking: Groei en Krimp*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Lesthaeghe, R. & P. Willems (1999) 'Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union?', *Population and Development Review*, 25 (2): 211-228.
- Liefbroer, A.C. & M. Corijn (1999) 'Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation', *European Journal of Population*, 15: 45-75.
- McDonald, P. (2000) 'Gender equity in theories of fertility transition', *Population and Development Review*, 26(3): 427-439.
- McDonald, P. (2006) 'Low fertility and the state: the efficacy of policy', *Population and Development Review*, 32(3): 485-510.
- OECD (2007) 'Public spending on family benefits', <http://www.oecd.org/dataoecd/45/46/37864391.pdf>.
- OECD (2007a) 'Public spending on childcare and early education', <http://www.oecd.org/dataoecd/45/27/37864512.pdf>.
- OECD (2008) 'Dataset: Incidence of FTPT employment – common definition', http://stats.oecd.org/wbos/default.aspx?DatasetCode=FTPTC_I.
- Oláh, L. Sz. (2003) 'Gendering fertility: second births in Sweden and Hungary', *Population Research and Policy Review*, 22: 171-200.
- Rindfuss, R., K.B. Guzzo & S.P. Morgan (2003) 'The changing institutional context of low fertility', *Population Research and Policy Review*, 22: 411-438.
- Sánchez-Barricarte, J.J. & R. Fernández-Carro (2007) 'Patterns in the delay and recovery of fertility in Europe', *European Journal of Population*, 23(2): 145-170.
- Scott, J. (2000) 'Rational choice theory', In: G. Browning, A. Halcli & F. Webster (Eds.) *Understanding Contemporary Society: Theories of the Present*. London, Sage.
- Sobotka, T. (2004) *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Groningen/Amsterdam: Rijksuniversiteit Groningen/Dutch University Press.
- Torr, B.M. & S.E. Short (2004) 'Second births and the second shift: a research note on gender equity and fertility', *Population and Development Review*, 30 (1): 109-130.
- Van Bavel, J. (2004) 'Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000. Is er een oorzakelijk verband?', *Bevolking en Gezin*, 33: 61-90.
- Van der Lippe, T., A. Jager & Y. Kops (2003) 'In balans tussen werk en privé? De invloed van de arbeidssituatie en de thuissituatie op combinatiedruk van mannen en vrouwen', *Bevolking en Gezin*, 32(3): 3-24.